

СЈЕЋАЊА

ЈЕДАН РАЗГОВОР СА АНТОМ МАТКОВИЋЕМ

Анто Н. Матковић је један од оснивача Комунистичке партије Југославије у Котору. Одмах након ослобођења испод аустроугарске власти крајем 1918. у Котору је формирана социјалдемократска организација, која је Адолфа Мука као свог делегата послала на Оснивачки конгрес Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) априла 1919. године у Београду. Од тада па до 1937. године Матковић је био веома активан у револуционарном покрету у Боки Которској. Био је секретар Мјесног, а од 1934. до 1936. године и Окружног комитета КПЈ Котор. Као комуниста више пута је хапшен и осуђиван. Имао је партијске псеудониме Ремо, Служ и Дантон. Рођен је 30. јула 1893. у Ластви. Умро је у Котору као пензионер 1980. године.

Прикупљајући податке о раду КПЈ и уопште о револуционарном покрету у Црној Гори за период 1918—1941. године, разговарали смо са више активних учесника у покрету. Разговор с Антом Н. Матковићем обавили смо у Котору 26. јуна 1967. године и снимили га магнетофоном. У тексту су извршене само стилске исправке.

Подаци које износи Матковић, иако у њима има непрецизности (што је и нормално, јер су то сјећања), веома су интересантни за изучавање комунистичког покрета у Боки Которској до 1937. године.

Када је дошло до формирања социјалистичких организација у овом крају?

Крајем 1918. године сазвали смо оснивачку скупштину Социјалистичке партије у Котору. Скупштина је била прилично посјећена. Радници су ступали у Партију, иако их у Котору није било богзна много, јер ту није било никакве индустрије, само занатство. Видјели смо да ту прилазе и друге професије, као мали обртници, трговчићи, неки чиновници приватни. То масовно прилажење у

почетку нас је изненадило. Основали смо и Раднички дом. У Дому се поготово пријавило чудо тог радништва. Ми смо све то примали, јер нијесмо могли да одбијамо те људе, иако смо били свјесни да је то дошло из неког другог разлога, можда и из мржње против доласка српске војске овдје, што је било и таквих случајева који су били надојени аустрофилством и нијесу видјели куда иде руска револуција. Она је највише дала подстрека свим радницима да се опредијеле, да у једном правцу треба и они да иду, а не више да буду оно што су прије рата били и што су им увијек сервирали господа: „Ето вам кантине, ето вам, пјевајте, вичите, пијте, нико вам бранити неће!“ То је било оно што је било њихов пропагандни материјал за радништво. Говорено им је: „Што ви имате од политике, шта ћете ви са политиком. За политику су одређени људи који су научени, а ви сте обични радници, обични људи. За вас су кантине, ето вам кантине, ето вам крчме, ето вам ракијашнице, пођите, забављајте се“.

Ми смо се питали — шта је овај оволики прилив људи који су дошли овамо. Није дошао од правог радника, него су дошли други, који ће можда постепено постати баш радници или идеолози као социјалисти ондашњи.

Знам и овај случај. Кад смо на једној конференцији управних одбора Социјалистичке партије у Котору били, говорили смо о неким стварима које су се тичале руске револуције. Кад смо изашли вани, пита мене један — шта мислим ја, да ли смо ми исто што и Руси. Ја сам му одговорио да смо ми бољшевици, исто што и они. Он ми предаје благајну, даде ми паре и рече да неће више да буде благајник. Ето и таквих је елемената тада дошло у комунисте. Касније је то дружчије ишло и радило се.

У Дому су се одржавале радничке свечаности. Радници су тамо радо долазили. Све кантине су почеле да опадају. У Дому смо што мање служили алкохол, а што више пропагандне материјале и др. Тамо смо основали секцију за дјецу, по узору на др Владисављевића. Сваке суботе и недјеље одржавали смо приредбе, а у недјељу је била приредба за дјецу. То је све ишло до избора.

На парламентарним изборима ома имали успјеха: 3.400 гласова у Боки Которској. То је све трајало до доношења Обзнане. И онда је већ почело да опада од ових сумњивих придошлица који су били дошли у покрет, а поготово кад је донесена Обзнана, то је страховито опало. Ми смо онда остали на један врло мали број чланова.

Да ли је било какве организације у Тивту?

У Тивту смо имали једну огромну синдикалну организацију од 1.200 радника. Тамо смо били тек основали и Комунистичку партију. У Комунистичкој партији био је врло мали број другова, јер смо ми увијек ишли од нашег принципа да тамо треба да дође

само комуниста, који схваћа, који разумије куда се иде, а не да тамо дође једна маса, која ће да нам отпада и онда само прави неприлике.

Ко су били организатори радничког покрета у Котору?

Покретачи првих партијских организација у Котору су биле двије групе по три човјека. У једној групи су били: Адолф Мук, ја и Нешо Милошевић, у другој групи су били: Трипо Франовић, Стеван Грубишић и Матопа Марко. Ми смо се нашли и у заједници основали Партију. То је било у згради на раскрсници, гдје је био један мали дућан, сада већ не постоји, а тамо је сликана та кућа прије него се срушила и те слике постоје, јер сам их ја дао за вријеме прославе 40-годишњице Партије у Котору. Другови су дошли из Титограда, снимали су кућу и мене, Јелавића и Митра Челебића, скупа као три стара члана Партије, што смо се моментално нашла код Митра. Тада су сликана сва она важнија мјеста и објекти гдје смо, на примјер, скривали материјал, гдје смо се састајали, гдје је била конференција, гдје је био Раднички дом, затвор, па је чак сликано и 1941. године кад смо отишли у Смедеревску Паланку, команда мјеста — гдје смо били затворени зато што нијесмо тамо били отишли на вријеме, жандармерија нас је ухапсила и повела у војни затвор. То је све било сликано, а гдје се те слике сада налазе то ми није познато.

Ко је био из Боке на Конференцији у Сплиту 1919. године?

У Сплиту је био Адолф Мук, Балдо Марјановић и Аугустин Мариновић, као делегати Боке Которске. На Конгресу уједињења у Београду био је само Адолф Мук.

Како је била организована Партија у Котору?

У руководству Партије, тј. у Мјесном комитету, јер се онда већ тако звао, био је предсједник Адолф Мук. Ја сам био секретар, а благајник је био Емилио Багатела. Онда су били 4—5 одборника. Не бих се могао тачно сјетити колико их је било, а такође и њихових имена.

Истовремено се организовао и синдикат, тј. Опћи синдикални покрет. Све групе су биле у синдикату заједнички организоване. Касније је дошло до реорганизације, па се све то организовало по групама, тј. по струкама — металци, дрводељци, зидари, пекари, обућари итд. Ми, смо имали у Котору мали број радника, јер, као што сам прије рекао, ту није било индустрије него само занатство, спорвели смо те синдикате и врло добро их организовали.

Партија је била врло добро организована. Била је ту одмах у почетку спроведена једна дисциплина, јер по тој дисциплини нијесмо дозвољавали ни једном раднику да се пропије, нијесмо му

дозвољавали да иде и троши улудо паре, нијесмо му дозвољавали да посјећује буржоаске свечаности — све је то требало да се избјегава. Свака радничка одлука морала је бити извршена. Дакле, нека врста диктатуре — како смо схватили бољшевице тако смо и ми били почели. У томе су нас доста и критиковали, али то ипак није било лоше.

Да ли су чланови Партије и синдиката имали књижице?

Члан Партије је имао партијску књижицу. Члан Партије је плаћао партијску чланарину. Чланови синдиката такође су имали књижице и плаћали синдикалну чланарину. За Раднички дом смо имали једну кутију у коју је свако давао добровољне прилоге, од којих се куповало све што је требало у Дому, а требало је новина и доста других ствари. Колико се год сакупило, добро је долазило за наше потребе.

Које сте новине добијали?

Сјећам се врло добро „Радничких новина“ из Београда, „Радничких новина“ из Бањалуке, „Глас Слободе“ из Сарајева, „Ослобођења“ из Сплита. Касније је у ондашњој Подгорици излазило „Радни народ“, 1927, али смо га ми неколико бројева штампали у Котору, јер горе није било довољно финансијских средстава, а и власти су браниле његово штампање.

Да ли се сјећате Вукашина Марковића?

Вукашин Марковић је једна легенда за овај крај. Кад је дошао у Црну Гору, он је покренуо, како ми кажемо, из мртвог у живо. Он је био једна јака, импресивна сила. Он је горе радио и то се овдје јако осјећало. Вукашин је био ухапшен и опроведен у Котор, за неки суд у Београду. Знајући да је он вегетаријанац, однијели смо му доста воћа. На пажњу нам је захвалио, чак се са нама хтио грлити и љубити, али су то спријечавале решетке. Други пут кад је побјегао из затвора дошао је преко Котора и ту смо добили неки пасош. Мислим да је ту и Јово Загора играо неку улогу и продужио са њим даље.

Да ли је његово бјекство организовала Партија?

Па наравно. Бјекство је организовала Партија.

Вукашин је преко везе доведен код нас и касније продужио даље — преко за Беч. По доласку у Беч био је ухапшен. Али на путу од Беча нико му није правио никакве сметње.

Ухапшен је био и Јоле Марковић и налазио се у Зеници, у затвору.

Ко је био од интелектуалаца у Партији 1920. године у Котору?

Бошко Радановић, Васо Срзентић и други.

У којим су мјестима 1920. године на црногорском приморју постојале партијске организације?

Партијске организације су биле у: Котору, Доброти, Рисну, Херцег-Новом, Тивту, Прчњу, Будви, Паштровићима, Петровцу. Све је то било под нашим надзором.

Каква је била организациона структура Партије у Боки 1920. године?

Године 1920. постојао је Срески комитет, да би објединио читав тај рад, јер ако их пустимо све да раде појединачно, јасно је да се ту не може организовано радити. То је било неопходно потребно, а то је била иницијатива Адолфа Мука. Он је једном приликом рекао да се мора основати Срески комитет, иако је сада Социјалистичка партија (комунисти). Ми смо га створили и касније је он постојао као и комунистички, иако сам ја тамо навео да је последице опет основан. Он је био то, јер без њега не би се могао координирати читав посао.

Ко је био у том руководству?

Руководство Комитета сачињавали су: Адолф Мук, ја, Аугустин Мариновић, Балдо Марјановић, Саво Греговић из Петровца.

Да ли сте имали сарадњу тада са другим партијским организацијама у Црној Гори?

Имали смо везе. За вријеме избора за њих смо штампали, јер смо имали у штампарији Драга Вуковића, који је био члан Партије, изборни материјал и за нас и за остале организације у Црној Гори. Ми смо набавили папир и све потребно за то.

Са Јованом Томашевићем смо одмах дошли у везу, чим је он дошао, и ми смо за њих штампали тај материјал који они нијесу могли. Ми смо одмах сарађивали са њима, без обзира што смо ми припадали Обласном комитету — Сплит. То припадање Сплиту није ништа утицало на нашу сарадњу. Чак смо ми њима помогли и у организовању Партије, они су по нашем узору доста тога примили и Адолф је неколико пута био у Цетињу да би тамо радио на организацији. Касније је неко вријеме радио у Подгорици, у неком хотелу, као шамјештеник. Радио је у Покрајинском комитету, али не за дуго, јер га је полиција открила и протјерала.

Да ли је било омладине у Партији?

Било је омладинаца који су нам прилазили. Ми смо њих као омладину чували, а међу њима је било младих и премладих, али и поред своје младости они су нам пуно и пуно користили. Међу њима је била и моја сестра Катица, која је тада имала највише 12 до 14 година.

Највише смо радили са радничком омладином. Нијесмо узимали оне који су опремни на хохштаплерај, нијесмо узимали оне који су из чисто буржоаских обитељи, јер се нијесмо усуђивали да им дамо неки поверљиви задатак да га они изврше. Међу радничком омладином било је врло добрих, као Штерн, па типографски помоћник — шегрт Вељко Јатковић, па моја сестра Катица, удата касније за Мука. Било је много њих који су нам били од велике помоћи. Њихов задатак је био да однесу неки материјал, да се привуче и сазна шта причају власти, „сазнај то и то“, и сличне ствари.

Какво је стање настало послје доношења Обзнане?

По Обзнани Партија је разјурена. Другови су похапшени и протјерани. Из Котора је протјерано неколико десетина. Из Тивта неколико стотина. Радници су се повукли из политичког рада, тако да смо остали на врло малом броју чланова Партије.

Осим протјеривања било их је који су похапшени, чак су дошли и под суд. Партија је пар мјесеци тако рећи мировала, није могао да ради. Они који су од нас отпали, они уопште нијесу радили, а ови који су остали активни већина их је била у затвору, јер су били јако компромитовани као комунисти. Чим би поједини другови изишли из затвора одмах би се дали на посао. Почело се на сакупљању оних што је остало, тако да смо одмах организовали групе (четири, пет највише). Свака група је засебно обрађивала онај материјал који смо могли добити. Материјал се онда врло тешко добављао, али ипак је остало нешто јер смо ту сачували Срески комитет. Полиција га није случајно открила, и тамо је било доста тога материјала, који нам је и касније послужио. Мјесни комитет је био у мом стану, смјештен у двије собе. Кад су дошле власти и претресле ми кућу, нашли су доставну књигу, легитимације Партије, маркце Партије, као и неке дописе. Са тим се нијесу помирили, него су тражили канцеларију. Ја сам им рекао да је то канцеларија, ето писаћи сто је ту и шта они замишљају другачије канцеларију. У трећу собу, гдје су били омјештени материјали, нијесу улазили. Али моја сестра Катица и покојна Јелка дан прије преметачине све су из Комитета пренијеле у Раднички дом. Тако је сачуван тај материјал, који нам је послје добро дошао.

Какве сте имали везе са централним партијским руководством?

Касније смо успоставили везу са Београдом. Од њих смо добили синдикалне новине, радили на проширивању Партије —

иако је терор био врло јак, ипак се радило. Године 1925. и 1926. попустио је терор, и тада се јаче радило. Продирали смо свуда у селима, сељаке смо организовали. Ако је био негдје члан Партије, њему смо дали задатак да привуче неколико симпатизера, да се ради на Народном фронту, да се ради за побољшање живота сељака, да му се снизи порез, да му се бришу дугови које он не може да плаћа. Раднике смо покушали организовати у синдикате, али синдикати су нам увијек били забрањени као илегални. Они су сматрали да је то Партија а не синдикат. Никада власти нијесу дозволиле синдикат у Котору. Тек 1936. године, односно 1937. године, основао се овдје у Котору, јер су они сматрали да је то илегалан комунистички рад.

Који су били у руководству послје 1920. године?

У периоду од 1920. до 1929. године у руководству су били другови као што сам и рекао, скоро исти, у Мјесном комитету овдје, који је обухватао све ћелије, а било их је приличан број, по два—три, четири, пет, па и више другова. Тај је обухватао све то. Давао је директиве како треба да се ради. Онда смо у Херцег-Новом, помоћу Пера, организовали и тамо Партију. У Тивту је радио Перо Букилица, у Паштровићима смо врло добро успјели, а поготову у Петровцу на мору. У Петровцу смо имали много добрих другова и они су 1920. године узели општину у своје руке. То је била прва наша општина на Јадрану, а звали су се „црвена општина“.

Ми смо омладину одмах послје 1925. године јако добро организовали. Ми смо је чували и нијесмо дозвољавали никада да она падне властима у руке, јер знамо да се млади људи лако препадну и повуку се.

У Руководству је био Адолф. Можда ћете рећи што увијек истичем Адолфа, али се не може замислити ту један рад без његове иницијативе и његовог рада. То је био невјероватно способан организатор. И други су били јаки организатори, али што је био он — то није могао бити и други. Он је био јако добар економиста. Он је имао нешто школе, али је познавао доста страних језика. Говорио је шест-седам страних језика. Читао је све новине које су му дошле до руку, а сарађивао је у листовима »Prage-press«, „Арбајтер цајтунг“ (Arbeiter Zeitung) у Бечу, и сарађивао је у „Пролетеру“.

Како сте долазили до илегалног материјала?

Илегални материјал смо били врло добро организовали да долази, јер је било доста наших студената у иностранству. Као примјер, био је неки Мато Јанковић, који је сада доцент на Грађевинском факултету у Загребу — сваке године нам је доносио по два

куфера материјала кад би долазио кући за вријеме ферије из Прага. Тај материјал није само долазио за нас овдје. Ми смо га послите слали у Цетиње, а из Цетиња је ишао даље. Имали смо везу са Цетињем врло добру. Неки шофери, врло озбиљни другови, увијек су преносили тај материјал са теретним камионима. Касније смо успоставили везу са покојним Бећом Лазовићем, који је био редовит, али га је било потребно ипак некад чувати, јер је Бећо био одлучан и превише нагао, па смо се плашили да га не оптеретимо превише. Имали смо и друге везе. Неке жене са Његуша су нам тобоже доносиле сир у Котор, а оне донесу материјал, а ми њима такође материјал па иду на Његуше, па на пазар у Цетиње. Ето тако је то ишло. Довијали смо се на све могуће начине.

Како сте слали извјештаје за Централни комитет КПЈ?

Извјештаје за Централни комитет смо слали на адресе. Они су нам исто слали на адресе. Покрајинском комитету то је било лако доставити, али Централном комитету кад смо слали, онда је то ишло преко адресе. Они би нам послали адресе ако је то било у Бечу, Паризу, ако је било у Брислу или негде друго, и ми на ту адресу шаљемо, али не из Котора него из другог мјеста. Перо Букилица је, на примјер, ишао у Херцег-Нови и слао препоручено, или се ишло у Дубровник и такође слало препоручено, али пошлица никада није слата из Котора, да нас не би полиција открила.

Писало се хемијском тинтом а онда шифром, а шифра је била не могу се сада сјетити, али знам да је у шифри долазило — Сремска Митровица, па бројевима.

Ко је био шифрант?

На шифри је радила моја сестра Катица. Неко вријеме сам радио и ја, али је она била главни шифрант. Морам рећи још и ово за њу: Црвена помоћ купила, она је била главна за то, она је била шеф. Такође је била и јавка код које су долазили. Њен псеудоним је био — Жаба. Она је била у дућану, а као што сам споменуо, тамо је био и Економски комитет. Једног дана сам био присутан у радњи кад су дошли један Њемац и једна Њемица. Кад су ушли рекли су »Guten Tag« и питали је да ли је она „Жаба“. Пошто је она одговорила да јесте, оставили су два кофера и отишли су. Ето тако је то ишло.

Да ли је било и других канала?

Имали смо везу преко брода. Брод је долазио у Котор. Материјал је остављан у кафани „Дојми“. Ја сам га узимао и слао даље.

Ја сам, као што знате, имао дућан. Добијао сам пакете Палма-гуме, а унутра је био материјал. Ко ће то да контролише на пошти или на броду кад види да се ради о гумама!

Које сте псеудониме имали?

Ја сам имао неколико псеудонима, као на примјер: Ремо Служ и Дантон.

Колико се ја сјећам, Адолф Мук је имао само псеудоним Јелка.

Који су комунисти из Црне Горе били у Совјетском Савезу?

У емиграцију, односно у Русију, отишли су Марко Машановић, Никола Ковачевић, Антон Франовић, Гојко Самарџић, који је негдје нестао, а гдје ни данас не знам. Других се не бих могао сјетити.

Када се Марко Машановић вратио из иностранства први пут?

Јавио се на јавку, мислим, код Жабе. Године 1930. кад је дошао други пут јавио се Грацији Петровићу. Грација ме одмах звао и рекао ми да је довео Машановића себи кући. Ту смо остали. Чекао је на вријеме када ће да иде у Цетиње. Тражио сам неког од поузданих такси-шофера. Наишао ми је Шако Рамадановић. Ја сам га замолио да ми одведе једног мог пријатеља до Цетиња, али сам му истовремено нагласио да је то повјерљив човјек и да га што је могуће прије пребаци до Цетиња да се не би сазнало. Шако је пристао и рекао ми да му га предам. Шако је требало да превезе до Цетиња митрополита Дожића. Дошао сам код Марка и рекао му да ће бити пребачен до Цетиња у друштву са Дожићем. Марко је на то пристао и чак ми је рекао: „Анто, то је најсигурније“. Кад сам му све објаснио, ја сам Марка одвео до Шака, Шако га је преузео и ставио га код себе. Дошао је Дожић и Шако му је рекао да има свог неког великог пријатеља, а човјек је сиромах, треба да иде горе. „Ради се о некој болести, да ли ћете дозволити да иде.“ Дожић је дозволио и тако је Марко отишао до Цетиња.

Да ли сте разговарали са Машановићем о Партији?

Колико се могу сјећати, а као што сам и прије рекао, он је био један врло челични карактер. Кад сам чуо за његову погибију било ми га је жао као Марка, као друга, јер је тешко било надомјестити такве другове.

Он ми се жалио и причао ми је да има код нас у Централном руководству фракционаштва, али ми је такође рекао да ће се то све рашчистити. Обично би уз то додао и ово: „Доћи ће вријеме када ћете отићи у сто ђавола. Ако не никако друго, а оно ћемо ми силом.“ Причао ми је да је највећа препрека неки Горкић. Много сам чуо о Горкићу, али га никада нијесам видио.

Ријетко је било људи и карактера као што је био Марко.

Ко је покренуо лист „Узнички гласник“?

„Узнички гласник“ смо издавали у затвору у Котору. То је био судски затвор. Име је добио „Узнички гласник“ по томе што зна значи затвор, а гласник се зна шта је. Код нас се осјећала нека меланхолија, или како бих рекао неко попуштање код другова гдје је био затворен већи број њих. Договорили смо се да издајемо један шаљиви хумористички лист. Успјели смо да тај лист издајемо. У ствари, то је био рукопис на двије странице. Први број се налази у Београду, у Историјском институту, а фотокопију имам код себе. Други број је загубљен, а трећи број је код мене. Издали смо само три броја. Ми смо га издавали у шаљивом тону, али се ипак кроз њега осјећао неки сарказам на буржоаско друштво и томе слично.

Иницијатор за покретање тога листа био је Адолф Мук. Био сам скупа са њим затворен у ћелији. Договорали смо се како да ове људе пробудимо из носталгије. Дошли смо на идеју да издајемо „Узнички гласник“. И ми смо га издали. Договорили смо се са чиновником у затвору да нам дозволи папир и оловку, и он је то дозволио. Ми смо почели писати, а чиновник је правио питање зашто то радимо. Али био је неки судија Пржић, који је био доста демократичан и слободоуман човјек. Једно јутро је дошао у нашу ћелију (јер је, по обичају, овако јутро прегледао ћелије) и ми смо случајно кували кафу и њега почастили. Он је ту част прихватио. Ми смо искористили прилику и потужили се њему како нам ништа не дозвољавају да читамо. Он је рекао Франку (управнику затвора): „Дозволи им све шта хоће. Имаш тај и тај закон, они су политички кривци и по томе и поступи“. То је био закон прописан од затвора: како се третирају криминалци, шпијуни и како политички кривци. Колико се сјећам, то је било још по аустроугарском закону.

Гласник смо покренули из Обзване — 1921. године.

Какве су биле ваше везе са Јованом Томашевићем?

Чим је Јован Томашевић дошао у Цетиње одмах се нама јавио. Тражио је од нас да нетко дође горе да му помогне у организовању Партије. Адолф је отишао и био је горе неколико дана.

Касније смо за вријеме избора ту штампали материјал и слали га за Цетиње. И други материјал који смо добијали извана и њега смо слали горе, јер они горе нијесу могли никако да штампају.

Са Јованом смо радили и касније. Када је био изабран за народног посланика дошао је у Котор. Тада је било хладно вријеме и он је био без капута. Имао је нешто јадно на себи и тада му је Адолф дао један капут од једног тврдог материјала, као од шаторског платна, а унутра је био обложен јагњећом кожом. То је био Адолфов капут. Са тим капутом је Јован отишао у Београд. Кад се вратио из Београда вратио је Адолфу капут и рекао му да

га је тај капут спао. У неким демонстрацијама док је боравио у Београду добио је батине, али те је батине ублажио капут, то је онако у вицу казао. Сви смо се смијали како је он то живо и пластично испричао. Касније је био на процесу Адолфа Мука и Бошка Радановића, који је био послје Обзнане. Онда народни посланици још нијесу били истјерани из парламента. Читаво вријеме је сједио у судници. Предсједник суда је био неки Трипковић, донио је засебни сто за њега и још једног друга који је био из Скопја, исто народни посланик. Пошто је пресуда изречена одбрана је тражила да се пусте одмах на слободу до рјешења касације, јер су били нешто мало осуђени.

Како је организован илегални рад Партије?

Мислим да је било ријечи о илегалном раду када је Јован био на суђењу Муку. Они су вјеровали, тј. Јован и његов друг, да ће буржоазија ићи даље и да ће поштрити мјере и законе против нас. Касније је Јован поново отишао у Београд и завршио је као народни посланик — били су сви изјурени и дошли натраг кући. Јован се онда разболио. За вријеме болести ми смо га пар пута посјетили. Сестра му — мислим да се звала Јокица — увијек је била уз њега, увијек је радила, увијек га помагала. Ми смо га помагали колико смо могли, јер смо знали шта му је требало, па чак и једну лежећу столицу смо му послали.

Кад је умро, ја и Адолф смо дошли горе. Вијенац смо ставили у ауто, траку смо носили у папиру. Стигли смо у Цетиње истог дан кад је умро. Сјутрадан је био спровод. Ми смо овдје били оставили задатак друговима да из Столива донесу цвијеће. То је цвијеће дошло у Котор. На броду полиција је видјела ко носи цвијеће, узела цвијеће и овог друга који га је носио затворила. То је био Јозо Мариновић.

Илија Јелавић је некако дошао до тога цвијећа и дошао са камионом у Цетиње и нама испричао шта се доље догодило. Читаво вријеме опровода падала је страховита киша. Одржана су неколика говора. Не бих се могао сјетити колика. Кад је Јован сахрањен, то велико невријеме је престало. Значи, Јован је читавог живота имао тежак живот, па све док није отишао у земљу то га је пратило.

Да ли сте имали какав спортски клуб у Котору?

Ми смо у Котору основали спортски клуб „Приморац“. То је био ногометни клуб, а основан је 1920. године. У њему су била момчад која је играла репрезентативне утакмице. У њему је био и Перо Букилица. Ту је била организована омладина. У њему је била и радничка секција. Било их је око 80 чланова. Сви чланови су куповали све за себе — сву опрему што им је требала. Нико

никад није ни помислио а камоли тражио да му се што надокнади. Једном приликом је један играч, који је био трговац у Котору, повријеђен у главу и имао неке трошкове приликом куповине љекова, тражио да му се плати, али му ми нијесмо хтјели платити, него смо му рекли да то плати он сам јер је имао откуда. Такав је то био аматеризам, који је био више пропагандни. Тај клуб је живио неколико година.

У Котор је дошао неки капетан Станојевић, који је био у војно-обавјештајној служби, па се са неким которским трговцима и ултрапатриотима (тако да се изразим) договарао како да мене и Адолфа избаце из клуба, јер смо ми били чланови управе. Они су оазвали ванредну сједницу, нас нијесу ни позвали, и тамо су преузели управу. Нас су једноставно брисали. Они су обећали члановима клуба да ће им купити ово и оно, и наравно, млади играчи су били ови задовољни да ће све то имати. Али другови, Перо Букилица на челу и сви остали наши истомишљеници, демонстративно су напустили тај клуб, тако да он није могао више да игра, него су морали тражити војнике који познају ногомет, да би они могли да дођу у клуб и да би се могле одиграти наредне утакмице.

Тај исти капетан Станојевић ишао је у Подгорицу, гдје је био клуб „Зора“. „Зора“ је био раднички клуб. По његовом одласку горе, гдје је он свакако организовао то да се и он анулира као клуб, и он одједанпут престао више да постоји. Је ли то његов успјех? Вјероватно да јесте, тамо код полиције свега и свашта је причао и за клуб „Зора“, и на крају је и „Зора“ у Подгорици престала да ради.

Да ли сте ви комунисти радили у другим друштвима?

Касније смо радили кроз културно-умјетничка друштва. Ја сам музичар, па сам узео младе момке да их учим музици. Изучио сам неколико десетина и они су свирали у тамбурашима у хору. То је била све она омладина која је касније примљена у чланство Партије. То је био и циљ Партије — да се на тај начин врши рад међу омладином, да се омладина привуче, да дође у једну средину гдје се може са њима озбиљније говорити. Настава је била појединачна, а онда сте могли да говорите са сваким колико хоћете. Кад је било скупно онда смо опет скупно нешто говорили о музици — зашто је она данас корисна, зашто потребита, итд. итд.

У музици смо давали и оне комаде који нијесу баш пријали ондашњим властодршцима. Кад бисмо ми дали неку револуционарну ствар, неки марш и томе слично на концертима било је и хапшења. Ја сам два пута био позван на одговорност и хапшен по 8 дана, зато што сам ја хтио као да се тај марш свира. Грађани су на моје хапшење реаговали говорећи да ја нијесам написао тај марш, да су се маршеви увијек свирали, сад се забрањују и сл. Било је несхватљивих ствари. Диригента не зову на одговорност, а некога је требало позвати, него зову мене, а диригент је баш тај који је написао тај марш.

Било је и других друштава. Имали смо тамбурашке зборове. Ми смо у њима давали наше момке, а они би их радо и примили, а наши момци би увијек радили на свој начин, тамо би дијелили летке. На примјер, дају неку забаву, а они кроз њу дају и летке или бацају около, свако дође до тог летка, стави у џеп и чита кући. Кад би ишли вани, музика је увијек служила за то да се виде са друговима у Рисну и у Тивту. Другови радници би нас увијек тамо чекали, јер су знали — кад тамо дођемо, донијећемо неке вијести, консултовати се каква је ситуација, шта и како да се ради и томе слично.

Како сте дочекали завођење диктатуре 1929. године?

Чим се појавила шестојануарска диктатура ми смо одмах знали да је ту пооштрен курс против нас. Ми смо се на то били припремили. Ја сам први био ухапшен у марту мјесецу 1929. године. Касније сам осуђен на годину и по дана затвора. Иза мене је ухапшен Адолф Мук. Адолф је био осуђен на двије године, али за њега нијесу имали доказног материјала. Адвокат је на суђењу питао: „Зашто га и на основу чега можете толико осудити кад никаквог доказног материјала против Мука немате?“ Они су му одговорили: „Зато што је комуниста“. Адвокат им је одговорио: „Е па добро, и ја сам комуниста па ко ми то може забранити, то је моја мисао“. Али и поред добре одбране адвоката, ипак су га осудили.

Касније је адвокат питао судију зашто су Адолфа толико осудили, на што му је судија одговорио: „Кад смо Матковића осудили годину и по, њега морамо више“. Други одговор није могао да судија да адвокату. Касније је адвокат упутио жалбу за касацију у Загребу. Чим је предао жалбу за касацију, адвокат је ухапшен зато што је на нашем суђењу рекао: „И ја сам комуниста па шта ми ко може“. Био је 20 дана у затвору са мном скупа, а касније је пуштен јер су видјели какву су глупост урадили.

Касација је поништила пресуду Муку и наложила да му суди други суд у Дубровнику. Адолф је отишао у Дубровник, гдје је била расправа. На расправу су дошли само из полиције да свједоче, јер су они и у Котору овједочили. Кад их је комесар полиције упитао шта имају да кажу против Адолфа, они су само слегнули раменима и као аргуменат навели да је комуниста. А кад их је комесар упитао да ли имају доказа о његовом комунистичком раду и шта је као комуниста радио, они нијесу имали шта друго да кажу осим како Адолф неће приликом сусрета да их поздрави. Комесар им је рекао да у ствари он није дужан никога да поздрави, то је његова ствар коме ће се јавити. И пошто нијесу могли доказати ништа против Адолфа, он је ослобођен. Негдје око пола ноћи дошао је у затвор, куцао ми под изговором да ме поздрави, а он дошао да ми каже да је слободан.

Интересантна је ствар да је мој и Адолфов затвор ојачао међу радништвом морал да је то било чудо. Партија је из дана у дан јачала.

Када је Адолф пошао у иностранство?

Адолф је отишао у иностранство 1934. године.

Послије Обзнане до 1929. године у којим приморским мјестима је било чланова Партије?

Колико је било чланова Партије и ћелија не бих могао тачно да кажем, не могу се сјетити. Знам да је био Окружни комитет. Партија је била у Котору, Тивту, Херцег-Новом, Рисну, Будви, Паштровићима и у Петровцу. Били су мјесни комитети или двије-три ћелије. Колико је било чланова не бих могао рећи. Могао бих да нагађам, отприлике 100—150, можда и више а можда и мање. Не могу се сјетити тог периода, само знам да су то били они јачи другови који су остали, који су доста тога прошли и претрпјели.

Каква је улога била Пера Букилице?

Ми смо доста говорили о Перу Букилици. Перо Букилица није никада ухапшен, па вам се намеће питање зашто? Перо Букилица је био једна наша јака веза. Та је веза била Дубровник, Херцег-Нови, Сплит, Будва, Паштровићи, Петровац и Улцињ. Нијесмо смјели о њему ријеч проговорити. Ми смо га избјегавали и на путу ако смо га срели, нијесмо се хтјели јавити само како се не би компромитовао, јер ако њега компромитујемо, он је мало по природи нагао, лакоће да плане, па смо га увијек држали по страни говорећи „Не смијеш, не смијеш“. Тај човјек је учинио доста. Он је знао и тиватски „Арсенал“ убацити толико летака да се они само чуде — откуда.

Да ли сте имали веза са морнарицом?

Имали смо једну везу са морнарицом — подморничарима, па и на ратном броду „Дубровник“. Имао сам ја везу са њима, а имао је и Перо још бољу. То је било врло опасно, а поготову онда кад су они били ухапшени и откривени.

Симпатизера код морнара смо имали. То је била једна мала група али симпатизера смо имали пуно више. Али смо препоручили да се никако не отварају него само осталима да дају да читају. Никако не поворити о организацији, јер то је војска. Ако једног ухвати он сам не одговара, већ се води истрага и откривају се и други. Може се лакше оправдати када се код њега пронађе литература са изреком да је то нашао, купио и слично. Ако би то

било организовано, онда се то може лако провалити, а знамо какве методе има полиција и како може да их натјера — поготово војску. Колико ми је познато, један од тих је на смрт осуђен, а други на робију. О морнарици ће вам боље казати Перо Букилица, јер он те ствари боље познаје од мене, па би сувишно било да ја о томе говорим.

Како сте одржавали међусобне везе као комунисти?

У Херцег-Новом је било неколико организација. Њих је одржао на вези Перо Букилица. То је његов посао био. Ми тамо нијесмо хтјели залазити, јер ја и Адолф смо били превише компромитовани као комунисти.

Ја сам био Сингеров заступник па сам обилазио подручје од Котора до Петровца и до Тивта. Као Сингеров заступник ишао сам у сваку кућу и знао како ко дише. Знао сам како могу с ким да радим.

Видјећете касније да наш рад није био узалудан, јер је у Котору било људи који су на дан устанка 1941. били организовани и били су на свом мјесту. То нијесу били само млади људи, већ зрелијих година, моје генерације.

До када сте активно радили у Партији?

Све до 1936. године. Адолф је отишао 1934. у иностранство. Ја сам после постао члан Окружног комитета КПЈ за Котор и био сам секретар. Провала је била 1936, о којој не треба да вам причам пуно, јер је она позната. Нас је било из Котора 6 другова ухапшених.

Послије увођења диктатуре у чему се састојао Ваш рад?

Адолф Мук је био у то вријеме у Подгорици. Колико се сјећам, био је секретар Покрајинског комитета 1930. године. Онда је брзо потјеран, јер су га они горе открили. Знали су шта ради, без обзира на то шта је он тамо био као неки шанкиста или не знам шта у хотелу. Иако се вратио и даље је остао секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору. Овдје је радио доста, јер се добро сјећам ноћи када сам му ја помагао у преписивању и прекуцавању докумената које смо морали да шаљемо на различите стране. Он је био један јак карактер и велики радиша. Није било ствари коју он није звршио. Слао је материјале на све могуће стране и на све могуће начине. Организовао је све те везе сам. И дошао је онај ђаво, једна Швабица, и донијела му пасош. Ја сам се противио да иде, и због тога одласка ја сам се са њим свађао. Одвратио сам га да не иде у то фракционаштво, плашећи се да га то не прогута, па се тако и догодило. Камо среће да није отишао.

На растанку ми је рекао: „Народ је такав, ја морам отићи“. А како је то тамо све настало — ја то не знам. Како је дошло до тога до он онакав изађе 1937. године ја не могу да утврдим, јер нијесам до тих докумената долазио нити знам, али вјерујем да ће се ипак испитати све то и да ће се доћи до једног стања и знати се како је дошло до тога и због чега је он данас проглашен као издајник. А ја вјерујем да он не може бити издајник, јер он је био такав карактер који није могао бити издајник.

Познато ми је да је код њега долазила у том периоду још једна женска и од њега тражила слику. Говорила је њемачки. Ја сам је питао: „Зашто ће слика“ и молио сам је да му не шаље пасош, а она ми је рекла да има налог са вишег мјеста и да то она не може спријечити. Ја сам јој рекао да ћу настојати да јој спријечим слање пасоша, јер нијесам желио да он иде тамо у те фракције, јер ми у Котору нијесмо ни једној фракцији припадали, нити смо ми хтјели знати за те фракције, а то су биле на жалост невјероватне фракције. Да се Адолф са неким састајао није ми познато. Он би ми сигурно о томе рекао, а не би од мене крио баш такве ствари, јер никад ништа није од мене сакрио.

Сјећате ли се Покрајинске конференције 1932. године?

Покрајинске конференције која је одржана 1932. године у Котору се врло добро сјећам. Био сам задужен за стражу, и ја сам сву стражу распоредио како да стоји и како да пази да се не би открила конференција. Конференција је одржана ноћу у кући Адолфа Мука, гдје је некада био Раднички дом.

Из Котора конференцији су присуствовали Адолф и Катица. Конференцији је присуствовало око 18—20 лица. Тачан број не могу Вам рећи.

Један делегат је био из Централног руководства, а ко је — не бих Вам могао рећи.

Ко је изабран у покрајинско руководство не могу се сјетити. Чини ми се Ниша Милановић, Блажо Раичевић и неко из Цетиња, али ко — не могу се сјетити.

Да ли сте присуствовали пленуму Покрајинског комитета 1935. године?

Године 1935. одржан је пленум Покрајинског комитета на Ловћену. Ја сам био позван тамо, али због болести нијесам отишао, већ сам послао друга Ђура Челебића. На том пленуму и ја сам изабран у Покрајински комитет.

Да ли сте познавали Станка Драгојевића?

Станка Драгојевића сам познавао. Били смо у Дубровнику окупа.

За његову смрт смо чули и дочекали смо у Котору ауто са вијенцем и црвеном траком на којој је писало: „Другу Станку комунисти Котора“. Предали смо вијенац, отпустили камион можда једно 100—200 корачаја и они су продужили даље, а ми смо се вратили. Иза тога били смо ухапшени неколико дана и пуштени. Касније нам је дошао судски позив као окривљенима да нас испитују шта смо радили на дочеку. Кад су ме питали, ја сам казао, као и остали што су казали, да кад човјек умре мора му се одати дужна почаст. Ми смо, наравно, то урадили и ту почаст одали Станку као нашем пријатељу и другу, и питао сам их: То што смо ми урадили, зар је то какво злудјело против закона? Они су ми одговорили да то тако није било, а ја сам се присјетио и питао: „Сјећате се, господин судија, кад је умро Марко Цврља, наредник жандармерије“. Судија ми је одговорио да се сјећа, и ја му додадох: „Ви сте му били у спроводу, а и ја исто тако“. Судија ми рече да се сјећа и да ме видио у спроводу. „Да, али ме за онај спровод нијесте послали на одговорност, него за овај“. Судија је климнуо главом и рекао ми да ме они не позивају због спровода, него због оне црвене врпце коју смо били ставили на Станков вијенац. Знали смо ми зашто нас позивају они, али смо се правили да не знамо. Ја сам судији објаснио да Станко није дјевојчица па да ставимо бијелу врпцу, ми смо нашли црвену врпцу, сматрали смо да је пошаљемо и послали смо је. На томе се и завршило.

А сада да Вам нешто кажем о Марку Цврљи, жандармеријском нареднику у Котору. Син му је један у Загребу, а други у Карловцу. То је био један наш човјек. Он нас је увијек обавјештавао кад би била преметачина, шта се нама спрема. Вјерујте, тај је човјек заслужио сваку хвалу, и зато смо му и били у спроводу. То је био диван човјек. Ево како нам је давао знаке за све: Ја идем и сретнем га он нешто тражи, то је била преметачина; или јави Бојичићу, кључару у затвору, и овај нам пренесе шта ће бити. Он је само јављао Адолфу, Катици и мени, другом никоме, јер није имао повјерења.

Шта ми можете рећи о илегалном листу „Удар“?

Године 1935. почео је да излази орган Покрајинског комитета „Удар“. Ми смо добијали у Котору око 15—20 комада. „Удар“ је врло кратко вријеме излазио. Ми смо га давали партијским јединицама. Чланство га је читало и даље протурало.

Да ли је било синдикалних организација после 1929. године у Котору?

Синдикате у Котору нијесмо могли никако оформити. Полицијска управа у Котору увијек је сматрала такве синдикате комунистичким. То је Комунистичка партија — мислили су они — и нијесу нам дозвољавали формирање синдиката. Говорили су: звао

се он ОРС, УРС или било како, то је комунистичко, комунисти га воде и не може.

Дошло је до избора за Радничку комору у Сплиту. Ми смо тражили од УРС-а да се кандидујемо на њиховим листама. Они су то прихватили, али иза двадесетог броја, а ми то нијеомо никако хтјели, него друго и треће мјесто, јер смо знали да ће радништво овдје да гласа онако како ми то будемо хтјели. Ми нијесмо то прихватили. Онда смо се обратили ОРС-у у Загребу, неком Харамији. То је био више фашистички него раднички синдикат. Они су нас прихватили и дали нам друго и треће мјесто. Овдје смо организовали изборе, и то у обадва мандата. УРС је добио сам 3—4 гласа у Боки Которској, а ми неколико хиљада. Тада су изабрани Петар Букилица и Антон Бутовац.

Наши другови су ишли у Сплит на сједницу Радничке коморе. Када су пошли други пут у Сплит, укинута су им мандати као комунистички, и то не само двојици наших делегата већ свим делегатима који су били обиљежени као комунисти. Тако је та Радничка комора остала као што су и до тада радили. Ту је био неки Богољуб Ђурић и шта знам ја још колико их је било.

У то вријеме овдје је требало основати повјереништво Радничке коморе. Ми смо радили да се ту постави Божо Грандић, обућарски радник. Са Комором у Сплиту је дошло до споразума ко ће из Котора бити, али полиција из Котора чим је дознала ко је наш повјереник послала је свој предлог и тај предлог је усвојен, и дошао је други мјесто Божа Грандића.

Какав је био рад Партије на селу?

Ми смо скоро у више села имали своје људе као партијце. Они су окупљали групе људи, али не да су их везивали као ћелије што би се везивале или за неку обавезу, него више пропаганде ради као што би то било у форми Народног фронта, да се шире о томе дискутује, отвореније, не илегалне ствари да се тамо третирају, али да се третирају економске невоље, биједа, порез, дугови, банка што их тјера, дужници што их тјерају и тако, како би се сељаци приближили да расправљају о свом стварном положају.

У то вријеме је у Рисан већ био дошао Никола Ђурковић, који је организовао подручје Рисан и Кривошије. Он је био врло добро познат у тим крајевима.

Да ли је у Боки Которској била организована Црвена помоћ?

Црвена помоћ је била давно организована. Тај задатак је имала моја сестра Катица. Она је то организовала. Она је организовала и Друштво жена. Све је ишло преко ње. Једном приликом је дошла једна илегалка у Котор да организује Црвену помоћ код нас у Црној Гори. Ми смо је послали горе код Божа Љумовића. Божо је онда продавао ципеле „Астрине“, и ова се женска јавила

код њега. Он ју је примио као намјештеника под изговором да ју је управа „Астре“ послала као контролу рада те продавнице, гдје се она задржала неколико мјесеци док је то организовала.

Од Црвене помоћи мало је користи било код нас, али ипак је било. Помагали смо илегалце, помагали смо другове у затвору и њихове обитељи. Помагали смо и неке који нијесу имали посла. Највише је на тој помоћи радила Катица.

Да ли је Партија радила на стварању Народног фронта?

На стварању Народног фронта код нас у Котору је највише радио Никола Ђурковић. Никола је створио Народни фронт са овим ондашњим опозиционим странкама. То су били радићевци, мачековци, земљорадничка странка. Обично су се састајали у Столиву, који су звали „Мала Женева“. Одржавали су састанке на којима се дискутовало о општим стварима Народног фронта. То је имало великог успјеха, јер се касније показало у току рата да се сасвим другачије гледа на читаве догађаје који су се догодили, него што је буржоазија хтјела да то народу представи. Овдје је био овакав оистем: краљ је држава а за све остало то није важно, а Народни фронт каже — народ па све друго.

Зборови Народног фронта су били у Тивту, Ластви, Котору, Рисну, Херцег-Новом и другим мјестима. Зборови су одржавани за више села. Обично је на тим зборовима држао говоре Никола Ђурковић, које је овдје био јако популаран.

Шта ми знате рећи о хапшењу комуниста 1936. године?

Провала у Црној Гори је била, као што знате, 1936. године. Она је ишла од Загреба, преко Карловца, Сплита и Дубровника. Ја сам добио обавијест да ће она вјероватно захватити и Црну Гору. Позвао сам хитно Николу Лекића у Котор. Он је тада био секретар Покрајинског комитета. Замолио сам га и рекао му ко да се склони, како би се прекинула провала. На то ми је он одговорио: „Нико не смије да иде са свога мјеста, свако мора да је на својим мјестима. То је закључак и ни ријеч никоме о твоме предлогу“. Ту смо се мало порјечкали, јер сам му казао да то није тачно и да не морају људи да падају полицији у руке. Из Дубровника провала је пошла право у Цетиње. Тамо су ухапшени, колико се сјећам, браћа Ђуфке, неки Станић, јер су они мислили на Станића из Подпорице, и још двојица-тројица, не могу се сјетити. Кад су они спроведени у Дубровник, довели су и мене. Прво су из Котора довели Трипа Мука, брата Адолфова, иза Трипа мене, затим Маринића а касније и друге.

Та је провала била једна гадна ствар за нашу Партију. Полиција је превише знала о Партији. Можда је обичај код Црногорца да све прича више отворено а не конспиративно, па је и то полицији помогло.

Кад смо дошли у Дубровник, вјерујте, није било пријатно. Ту је било батинања, и то поштеног. Неки људи су попустили, није чудо, и ја се томе не чудим. Нијесам био ни ја херој, и ја сам попустио, али ја сам тактички избјегао доста ствари, тако да сам сачувао Рисан, Херцег-Нови, Тиват, Будву, Паштровиће и Петровац. О њима ни ријечи нијесам проговорио. Само на најуже што је било, а то је било шест другова из Котора, који су морали доћи јер је то била све некаква веза са овим материјалом који сам ја добијао и слао у Цетиње, а „и тај је знао“ „и тај је знао“ и тако, ријеч по ријеч, појединци су све ипричали. Ја сам тврдио полицији да ми немамо ништа. Када су нас спровели у Сарајево из Дубровника, смјештени смо у Окружни затвор, јер нијесу имали другог затвора него су нас тамо смјестили. Видјели смо да тамо има и елемената који не одговарају оним моментима, који могу лако да попусте. Ја сам се свadio са Блажом Раичевићем и са Алексом Ђуфком због штрајка. Тражили су да их предају суду након 8 дана по доласку, а има нас триста. Е тако није могло. Треба ипак да разумијемо колико треба времена да се то ове испита па да се преда јавном тужиоцу па да он дигне оптужницу против нас. Требало је да прође 3—4 мјесеца. Али ми смо ипак ступили у штрајк. Штрајк је трајао два дана. Људи ненавикнути на два дана штрајка глађу, нијесу издржали. Штрајк није уопио.

Причао сам са Бошком Радановићем у току шетње у затворском дворишту. Један друг, коме име нећу наводити, викну ми: „Матковићу, како то, Никола Ђурковић није ухапшен, он се кандидује за предсједника општине, како није ухапшен“. Очита провокација. Можда то није намјерно, али полиција је то слушала. Бошко стао па ме гледа. Ја сам му на ово одговорио да ја уопште не знам Николу Ђурковића и да ми није стало ни за њега ни за Николу.

Белведерски догађај нам је пуно помогао. Да није било белведерских демонстрација, сигурно би нас на суду било изведено 150 ако не и више. На суд је изведено свега око 20. Ја сам био пуштен испод суђења. Кад сам ја био пуштен испод суђења, онда можете знати како су други остали, можда су они нешто и признали пред судом. Што се тиче мене, нијесам ништа признао пред судом.

Када сте изашли из затвора да ли је било сукоба између вас који сте били у затвору и комуниста који тада нијесу хапшени?

Нијесам у никакво разилажење дошао са друговима који су наслиједили наш рад у Котору.

Кад сам дошао из затвора Ђуро Челебић и Владо Абрамовић, који су онда били млади омладинци, можда су били постали и партијци, питали су ме зашто бјежим од њих и да ли ћу са њима и даље сарађивати. „Ако ја будем отворено сарађивао са вама и виђан са вама, ви ћете страдати, јер полиција мене зна као комунисту. Ако хоћете да ја са вама сарађујем тајно, да ме нико од полиције

са вама не види, ево ме у свако доба“. Ја сам редовито плаћао чланарину, а то је било 50 динара мјесечно, јер сам био у заступништву „Сингера“. Како је до тога дошло да су нас отцијепили од Партије — ја то не знам. Просто су нас багателисали. Зашто — није ми познато. Ја нијесам никада никакву грешку противпартијску учинио, а нити данас, иако нијесам партијац, ја никада нећу направити ниједну грешку против Партије. Ја увијек знам да питам да ли ће ово бити добро, овако или онако и слично. Молим Вас, ја сматрам: ако сам ја направио какву грешку то треба рећи, а шта је ту било по сриједи ја ни дан-данас не могу да знам.

Док сте били у затвору 1936. да ли се међу вама шта причало о Петку Милетићу?

Кад сам био у затвору 1936. чуо сам о Петку добре ствари. То ми је причао Павле Мијовић. Али, касније, кад сам изашао, чуо сам о њему нелијепе ствари. Нијесам хтио даље да питам, то је ствар виших форума. Ја сам тако сматрао увијек, као члан Партије и дисциплинован не могу ја ићи у веће форуме да ја питам шта је ово или оно. Чуо сам да Петка Милетића став није био добар.

Када сте интернирани у Смедеревску Паланку?

У Смедеревску Паланку сам интерниран 1940. или 1941. године. Тамо нијесмо били добро организовани. По природи неки људи не могу да ћуте, већ гласно причају — галаме. Ишли смо на неке радове. Неки капетан Јојић, који је био некада овдје у Црквицама, ваљда ме познавао, а послје је то и признао и рекао да и он има сина комунисту, и савјетовао нас да будемо мирни, јер ће капетан Арнаутовић то да преузме у своје руке. На то сам ја упозорио Нишу Милановића. Радило се о припремању побуне. Требало је то организовати са доктором Јефтићем. Испитати шта раде стражари, који су били резервни џандари и пензионери, да с њима видимо шта они раде, како раде и куда иду, гдје им је муниција, и да то једног дана зграбимо, а ту је близу Космај па да се одметнемо. У томе се није успјело. Изводили су се радови на терену. Дошло је до гужве. Неки жандармеријски официр опсовао је мајку једном логорашу. Око тога се дигла узбуна. Ја сам тада лежао у једној болесничкој бараци од грознице. Видим на једној и на другој страни митраљеви. Увече су и мене бацили из болесничке бараке у заједничку бараку на дежурство. Око поноћи дошло је 80 жандарма из београдске Главњаче. Ја сам пробудио другове, извијестио их да су жандарми дошли и сјутрадан су сви логорашаи пошли на рад као да није било ништа. Касније се логор расформирано и ја сам дошао у Котор. Било је другова који су и прије расформирана логора пошли кућама.

Прије но што сам дошао у Котор свратио сам код Адолфа у Сремску Митровицу. Казао сам му ситуацију у Котору и у логору.

Он ми је рекао да је рат већ на прагу. Каже, кад он дође да ће он рашчистити све те приче које се причају око њега, има понешто истине, али има ту доста неистине и измишљотине.

Шта сте радили након повратка из логора?

Кад сам дошао кући, други дан сам добио позив за војску. Настао је рат. Ја сам се зачудио што су се они онолико лупали у прси о војсци, о оном и овом, и шта ти све ја знам ту, то је било све једно расуло. Ми као војска нијесмо имали ни пушке, ни шињеле, а о ципелама и другом — о томе и да не причам. Ја сам био у свом цивилном одијелу, а у задње вријеме сам добио шињел. Пријавили су ме као комунисту и није ми било угодно. Када сам се вратио кући налазим хаос. Дошли Талијани.

Десетог јула 1941. ја сам ухапшен као таоц. Касније су ме одвели у Албанију. У Албанији је било страшно. Било је тамо свашта. Вратили су нас поново у Котор, а одатле у Липаре. У Липарима смо организовали хелију 1941. године. Плаћали смо чланарину, јер без тога се никако није могло. Ја сам инсистирао да новац иде у Штамбук. Нијесу пристали. Ми нијесмо имали него оно 5 лира што смо добијали. Човјека заболи кад ти даде ону лиру. Он треба да зна за шта је дао. Ту су нас усташе открили са Талијанима скупа, јер тамо је била Југославија у минијатури само је фалио краљ Петар. Усташе и тамо неки наши другови који су шуровали са Талијанима пазили су наш рад и пратили нас, а и наши су били небазриви и неконспиративни, па се и излајали на појединим мјестима. Ухапшена су 22, међу којима и професор Злоковић. Одвели су нас у Рим, у затвор „Ређина Ђелесте“ (Regina Coeli), што значи Краљица небеска. Били смо осуђени по 5, неки по 15, а неки по 20 година робије. Тако је било то наше путоштво у италијанским затворима.

Године 1944. дошао је неки Црвени крст, у коме је било Швајцараца, Словенаца и других народности, који нас је извукао из затвора по паду фашизма у Италији. На путу од Сан Ђимијана до Трста четири дана и четири ноћи смо ишли а нитко нам ништа није дао да једемо. Кад смо дошли у Трст, измјерио сам се и имао сам 42 кила. У Трсту сам смјештен у једну болницу, гдје сам остао мјесец дана. Из те болнице сам пребачен у Љубљану, гдје су били и Њемци и Италијани. Из Љубљане сам дошао у Загреб, и тамо сам нашао неке позадинце познате из Котора, и са њима сам се повезао и ту сам неко вријеме остао док нијесам дошао у Котор.

Кад сам стигао у Котор пријавио сам се одмах Партији на полагање, и ево ме све до данас.

Ј. Р. Бојовић